

7.2. lecke: Determinizmus és az affektusok

A spinozai etika célja a **boldogság**, a **szabadság** és a **bölcsesség** elérése. Ezt az ész használata révén érhetjük el, amennyiben az ész megismeri Istent, felismeri a természet szükségszerűségét, és e megismerések révén az affektusokat Isten és a másik ember szeretetére tudja hangolni.

A szabad akarat és a szabadság

Spinoza etikájában két fontos elv érvényesül, amelyek szorosan összefüggenek egymással.

(1) Isten és a természet egy és ugyanaz – azaz: minden egységes.

(2) Minden ami van létében megmaradni törekszik – a *conatus* nem más, mint a mindenben jelen lévő isteni lát megnyilvánulása mint lényeg.

E kettőből az következik, hogy **a természetben nincsen szabadság, az embert nem jellemzi a szabad akarat**. Az akarat szabadságának hiányát Spinozánál már korábban tárgyaltuk:

„Az emberek tévednek, amikor azt hiszik, hogy szabadok, azaz azt gondolják, hogy – szabad akaratuk révén – akár megtehetnek egy dolgot, akár nem. Ez a vélemény egyedül azon alapul, hogy tudatában vannak ugyan cselekedeteiknek, de nem ismerik az okokat, amelyek determinálják őket.” (2R 35TM, p. 132)

„Az elmében nincsen feltétlen, vagyis szabad akarat, hanem az elmét ennek vagy annak akarására olyan ok determinálja, amelyet ugyancsak más ok determinált, ezt újra más, s így a végtelenig.” (2R 48T, p. 148)

Az akarat szabadságának hiányát illetően a következő kérdés merül fel az etikával kapcsolatban: ha az embernek nincsen szabad akarata, azaz ha az emberi cselekvéseket mindig az ember által befolyásolhatatlan okok határozzák meg (determinálják), akkor **van-e létjogosultsága az etikának?** Az etika nem felételezi mindig a jó és a rossz közötti választás lehetőségét, következésképpen az akarat szabadságát? Egy determinista rendszerből vajon nem következik-e szükségszerűen a fatalizmus és a „morális lustaság”, tehát az, hogy az ember folyton csak beletörődik az élete eseményeibe, anélkül, hogy megpróbálna változtatni rajtuk, és önmagát erkölcsileg tökéletesíteni?

Ahhoz, hogy e kérdésre választ adhassunk, két dolgot kell figyelembe venni:

(1) Spinoza **különbséget tesz a szabad akarat és a szabadság között**. Szerinte abból, hogy az embernek nincsen szabad akarata, nem következik az, hogy az ember nem lehet szabad. A szabadság nem a szabad akarathoz kapcsolódik, hanem egy belső állapot.

(2) A szabadságra az ad lehetőséget, hogy **az ember képes az eszt megismerésre és megértésre használni**. A szolgaság ugyanis az affektusokból ered. Ezt a szolgaságot csak az ész által képes az ember legyőzni.

Spinoza etikájának megértéséhez azt kell látnunk, (a) miként hoznak létre az elmében szolgálai állapotot az affektusok, és (b) miként képes ebből az állapotból az ész felszabadítani az elmét.

Az affektus definíciója

Spinoza **affektusnak** nevezi mindazt, ami az elmében nem racionális, azaz nem az észhez tartozik: **érzések, érzelmek, szenvedélyek, indulatok, vágyak**. Descartes-hoz hasonlóan nagyon nagy figyelmet szentel az affektusoknak. *A lélek szenvedélyei*hez hasonlóan teljes körű leírását adja az affektusoknak, és elemzi a természetüket. A célja hasonló, mint Descartes-é: ahhoz, hogy az affektusok ne uralkodhassanak rajtunk, mindenekelőtt pontosan meg kell őket ismerni, és meg kell érteni a működésüket. Az Etika 3. és 4. részei éppen ezért az affektusokkal foglalkoznak.

Az affektus definíciója Spinoza szerint így hangzik:

„Affektuson a test affekcióit értem, amelyek testünk cselekvőképességét növelik vagy csökkentik, elősegítik vagy gátolják.” (III, D3)

E definíció megértéséhez néhány fontos dolgot tisztázni kell:

(1) Spinoza szerint **a test és a lélek (elme) egy és ugyanaz a dolog**. Nem két különböző szubsztancia, mint Descartes szerint. Miként Istent is felfoghatjuk a gondolkodás attribútuma felől, mint gondolkodó lényt, és a kiterjedés attribútuma felől, mint a kiterjedt természetet, éppúgy egy embert is felfoghatunk a gondolkodás és a kiterjedés attribútuma felől. Spinoza ezért azt állítja, hogy **a lélek a test ideája**. Ez azt jelenti, hogy a lélek az elgondolt (szellemi) test, azaz ember.

(2) **A conatus éppúgy jellemzi a testet, mint a lelket**. A test éppúgy törekszik arra, hogy fennmaradjon, mint ahogy a lélek törekszik arra, hogy életben maradjon. A test és a lélek élete egy és ugyanaz a dolog.

(3) **A test a kiterjedt természet része**, következésképpen állandóan hatások érik a kiterjedt (anyagi) természet részéről. Ezek a hatások kétféleképpen lehetnek: jók vagy rosszak. Már tisztáztuk, hogy jó az, ami megfelel a conatusnak, rossz, ami ellentétes vele.

Az affektus definíciójában Spinoza a testet ért jó hatásokat (affekciókat) úgy írja, le, hogy azok „növelik a test cselekvőképességét” (például a sivatagi hőségben az árnyék), a rossz hatásokat pedig úgy, hogy azok csökkentik a cselekvőképességét. Egyértelmű, hogy a cselekvőképesség csökkenése vagy növekedése összefügg a conatusszal.

Így jutunk el az affektus megértéséhez: **az affektus a test affekcióinak megjelenése a lélekben.** Nyilvánvaló, hogy mivel a test és a lélek ugyanaz, ezért mindaz a hatás, ami a testet éri (affekció), a lélekben is hatásként jelentkezik. Ezek **az érzések és érzelmek.** Ugyanakkor a testet ért pozitív és negatív hatások a lélekben is pozitív vagy negatív affektusokként jelentkezők.

Pozitív affektusok akkor keletkeznek a lélekben, amikor a test cselekvőképessége nő, azaz a testet a conatusnak megfelelő hatások érik, negatív affektusok pedig akkor, amikor a test cselekvőképessége csökken, azaz a testet a conatusszal ellentétes hatások érik.

Az affektusok osztályozása

A legalapvetőbb affektus a **vágy**. A vágy közvetlenül a conatusból következik:

„Az ember nem más, mint az ember lényege, amelynek természetéből szükségszerűen következik mindaz, ami az ő fenntartását szolgálja; s ezért az ember determinálva van rá, hogy mindazt megtegye.” (III, 9, M)

A vágy után a két legalapvetőbb affektus következik: az **öröm** és a **szomorúság**. Ezek meghatározása a következő:

„Örömmön azt a szenvedélyt értem, amely által az elme nagyobb tökéletességre megy át, szomorúságon pedig azt a szenvedélyt, amely által az elme kisebb tökéletességre megy át.” (III, 11, M)

Látható: az affektusok az elméhez kapcsolódnak. A „nagyobb tökéletességre megy át” kifejezés megfelel a test esetében a cselekvőképesség növekedésének, és fordítva is igaz. Ha tehát a testet olyan hatás éri, ami következtében cselekvőképessége nő, akkor ez a hatás az elme tökéletességét is növeli (hiszen az elme és a test ugyanaz), és ez egyúttal örömmel jár. Ha viszont a testet olyan hatás éri, ami cselekvőképességét csökkenti, akkor ez a hatás az elme tökéletességét csökkenti, és szomorúsággal jár. Figyeljük meg, hogy a conatus alapján lesz egy affektus pozitív (örömteli) vagy negatív (szomorúsággal teljes).

Az öröm és a szomorúság olyan affektuspár, amelyből minden más affektus levezethető.

A másik két alapvető affektuspár: **szeretet** és **gyűlölet**. E kettő szorosan összefügg az örömmel és a szomorúsággal. Ezeket így határozza meg Spinoza:

„A szeretet öröm, amelyet egy külső ok ideája kísér, a gyűlölet pedig szomorúság, amelyet egy külső ok ideája kísér.” (III, 13 KT)

E meghatározás lényegében az öröm és a szomorúság meghatározását kibővíti egy külső okkal. Ezek szerint **a szeretet valójában öröm**, amely az embert nagyobb tökéletességre juttatja, **a gyűlölet pedig szomorúság**, amely az ember tökéletességét csökkenti.

Ha tehát az ember lényege a conatus, akkor világos, hogy mi az, ami megfelel a törekvésnek az életben maradásra, és mi az, ami ellentétes vele az affektusok szintjén: **ha az ember az életét szeretné fenntartani (és nem tudja ennek ellenkezőjét akarni), akkor a szeretetre kell törekednie a gyűlölettel szemben**. Hiszen a szeretet révén az emberi elme tökéletesebb lesz és az ember cselekvőképessége növekszik. Ellenkező esetben az ember nem felel meg alapvető vágyának.

Kérdés: mit kell tenni, hogy az ember az elméjében a pozitív affektusokat növelje a negatívokkal szemben, hogy a szeretet legyőzze benne a gyűlöletet, az öröm a szomorúságot?

Itt mér kezdjük talán érteni, hogy még ha az emberben nincs is szabad akarat, az ember valamilyen módon képes saját affektusait irányítani. Vajon hogyan?

Az affektusok egymáshoz való viszonya

Az affektusok vonatkozásában a legfontosabb alapelv a következő:

„Egy affektust nem fékezhet és nem szüntethet meg más, mint egy vele ellentétes és a fékezendő affektusnál erősebb affektus.” (IV, 7)

Ennek a kijelentésnek az igazságát a mindennapokban tapasztaljuk. Egy barátunk megbántott bennünket, haragszunk rá. Hiába próbálunk neki megbocsájtani tudatosan, a sérelem túl erős bennünk. Ám amikor megtudjuk, hogy életveszélyben van, hirtelen az iránta érzett aggodalom erősebb lesz a sérelemnél, és azonnal a segítségére sietünk. Ez esetben a sérelemérzetet megszünteti (legyőzi) a nála erősebb aggodalom megszüntette. Ez a példa azt is megmutatja, hogy az ész nem tudja legyőzni az affektusokat.

Mivel az ész nem képes legyőzni az affektusokat, ezért Spinoza szerint nincsen szabad akarat. Az affektusok uralkodnak rajtunk. Ez magyarázza Spinoza determinizmusát.

Az az elv, amely szerint egy affektust csak egy vele ellentétes és nála erősebb affektus képes legyőzni, azt is megmutatja, miként lehet bánni az affektusokkal. **Egy affektussal mindig egy vele ellentétes affektust kell szembehelyeznünk**. A kérdés: hogyan lehetséges ez, és mi a szerepe az észnek ebben a műveletben?

Összefoglalás

Ebben a leckében láthattuk, milyen fontos szerepet szán Spinoza az affektusoknak

az etikában. Az affektusok uralkodnak rajtunk, sem megszüntetni nem tudjuk őket, sem legyőzni az ész segítségével. Az affektusok ugyanakkor nem csak negatívak, hanem pozitívak is. Az affektusok vagy csökkentik, vagy növelik az ember cselekvőképességét és az elme tökéletességét. Éppen ezért az a cél, hogy ne negatív, hanem pozitív affektusaink legyenek. Egy affektust csak egy vele ellentétes és erősebb affektus képes legyőzni, ezért az a cél, hogy a negatív affektusokkal pozitív affektusokat állítsunk szembe. Ez a kulcsa Spinoza szerint a szabadságnak.

Kérdések:

Mit jelentenek a következő fogalmak? Afficiálás, affektus, conatus, determinizmus, fatalizmus.

Magyarázza el test és lélek viszonyát az affektusok szempontjából?

Mi a kapcsolat a conatus és az affektusok között?

Sorolja fel az öt legalapvetőbb affektust!

Miként osztályozza Spinoza az affektusokat a conatus alapján?

Mi az affektusok viszonyának alapelve?